

Dossier 4&9.1: Straffen en heropvoeden, van de zeventiende tot de eenentwintigste eeuw

(hoofdstuk 4, hoofdstuk 8 en hoofdstuk 9, LL)

Als er een aspect van sociale politiek is dat mensen bezighoudt, is het wel het strafrecht. Het bestrijden van misdaad en het vervolgen en bestraffen van daders weet al eeuwen veel emoties op te roepen. Door velen wordt misdaadbestrijding beschouwd als een belangrijk wapen in het terugdringen van alledaagse risico's als geweld, diefstal, verkrachting en moord. De denkbeelden over de meest effectieve en sociaal aanvaarde aanpak zijn in de loop der tijd sterk veranderd, zowel in Nederland als in ander landen. Was het in de vroegmoderne tijd nog normaal om misdadigers als afschrikwekkend voorbeeld in het openbaar onder massale publieke belangstelling fysiek te straffen (bijvoorbeeld door zweepslagen of brandmerken) of in het geval van zware misdaden zoals moord en doodslag te executeren, aan het einde van de 18^e eeuw kwam daartegen steeds meer verzet, terwijl tegelijkertijd het aantal ter dood veroordelingen daalde. Reeds omstreeks 1700 lieten leden van de elite, zoals Constantyn Huygens, hun morele afkeuring blijken over het meedogenloze en ordinaire gebrek aan mededogen van de lagere klassen als er weer eens iemand in het openbaar werd gestraft of geëxecuteerd. Vanaf de zeventiger jaren van de 18^e eeuw klonk de kritiek uit elitaire kringen luider, aangezet door rationele en morele Verlichtingsideeën en in geheel West Europa en in 1795 werd in Nederland het publiekelijk tonen van lijken van misdadigers bij wet verboden, terwijl ook de gerechtelijke tortuur werd afgeschaft. En in de loop van de 18^e eeuw werd in de meeste Nederlandse steden het vaste stenen schavot vervangen door een makkelijk af te breken houten constructie.

Deze toenemende afkeer past overigens goed in de door Norbert Elias beschreven ontwikkeling van een groeiende disciplinerende van het gevoelsleven, het terugdringen openlijke fysieke agressie en de monopolisering van geweld door de staat. Daarmee was de doodstraf overigens niet van de baan, maar werd de tenuitvoerlegging aan het openbare zicht onttrokken en weggestopt achter dikke gevangensmuren, totdat in 1860 in Nederland de doodstraf definitief werd afgeschaft.¹ De veranderende denkbeelden over het strafrecht hadden overigens niet alleen betrekking op de wijze van bestraffing, maar ook op de doelstelling.

---

¹ Spierenburg 1998: 52-55.

Met het terugdringen van het publieke spektakel nam in de 19^e eeuw het aantal gevangenen toe en daarmee het aantal mensen dat voor langere tijd tot celstraffen werd veroordeeld. Hoewel de Republiek een voorloper was in de bouw van gevangenen (Amsterdam in 1596) ging het in de vroegmoderne periode toch vooral om werkhuizen voor armen en misdadigers. Gebruikelijker was het om wetsovertreders uit de stad te verbannen, maar met de toenemende unificatie en met de totstandkoming van de eenheidsstaat in 1795 werd die straf in toenemende mate als ineffectief beschouwd, het ‘uitwisselen van guiten tegen elkanderen waarbij niemand eenig voordeel, maar integendeel ieder schade heeft’, zoals een tijdgenoot in 1777 constateerde.² Gevangenisstraf werd daarmee een voor de hand liggend alternatief. Daarmee was het moderne gevangeniswezen nog niet geboren. Tot ver in de 19^e eeuw heersten in Nederlandse gevangenen onmenselijke toestanden met een bijzonder hoog sterftecijfer als gevolg van overbevolking, ziektes en gebrek aan goed voedsel. Over verbetering of rehabilitatie maakten weinigen zich illusies: het belangrijkste doel was straffen en isoleren van de samenleving.³

Een alternatief voor de gevangenis waren de zogenaamde bedelaarskolonies, waar niet zozeer (zware) criminelen in werden ondergebracht, maar mensen (vooral mannen) die wegens bedelarij, landloperij en openbare dronkenschap werden ondergebracht. Het initiatief werd in 1818 genomen door de uit Nederlands-Indië afkomstige generaal Johannes van den Bosch. De door hem opgerichte *Maatschappij van Weldadigheid* had tot doel om het groeiend aantal paupers te heropvoeden, waarmee de in Drenthe gevestigde kolonie Veenhuizen een meer humanitair en minder repressief beleid voerde dan de doorsnee gevangenis in die tijd, hoewel dat in de praktijk lang niet altijd werd gerealiseerd. Het is overigens opvallend dat in Nederland, met zijn kolonies in de Oost en de West, niet werd gekozen voor het ‘exporteren’ van armen en criminelen, zoals op grote schaal gebeurde in Frankrijk en Engeland die overzee penitentiaire koloniën inrichtten. Zo werden tussen 1787 en 1853 zo’n 165.000 Engelse ‘convicts’, doorgaans paupers en kleine criminelen,⁴ vanaf het einde van de 18^e eeuw naar Australië gestuurd en Fransen naar Nieuw Caledonië en Frans Guyana.⁵

Buitenlandse invloed is wel duidelijk herkenbaar in de bouw van gevangenen in de grote steden. Zo werden de cellulaire huizen van bewaring, gebouwd in Amsterdam (1847),

---

² Franke 1996: 8.

³ Franke 1996: 45.

⁴ Richards 1997.

⁵ Courville 2002: 35-37.

Rotterdam (1866), Groningen (1883) en Den Haag (1886), gemodelleerd naar het zogenaamde *Pennsylvanian system*, ontwikkeld door Amerikaanse Quakers gebaseerd op het idee dat eenzame opsluiting zou leiden tot boetedoening en verbetering. Een variant daarop was het cirkelvormige *panopticon* (bedacht door de Engelse hervormer Jeremy Bentham in 1785), waarbij alle gevangenen te allen tijde in de gaten gehouden konden worden en die nog steeds het stadsbeeld van Arnhem, Haarlem en Breda bepalen.⁶ Voor de bekende Franse filosoof en historicus Michel Foucault was deze vorm van opsluiting de perfecte metafoor voor wat hij beschouwde als moderne "disciplinaire" samenlevingen met hun voortdurende pogingen om mensen in de gaten te houden en te normaliseren.

Was het hoofdmotief van het strafrecht tot in de 19^e eeuw nog vergelding en wraak; dat veranderde langzaam maar zeker toen humanitaire hervormers en wetenschappers nieuwe ideeën ontwikkelden over misdaad en straf met een grotere nadruk op heropvoeding. Daarbij ging het om een bij uitstek internationale beweging, waarin ook Nederlandse wetenschappers hun partijtje meebleezen. Internationale congressen, genootschappen en tijdschriften zorgden voor een constante uitwisseling van denkbeelden en onderzoeksresultaten. Vanaf de jaren 1880 kwamen twee 'scholen' lijnrecht tegenover elkaar te staan: die Italiaanse (Lombroso) met de nadruk op aangeboren delinquentie en daartegenover de Franse die meer nadruk legde op de invloed van de samenleving en al gauw de overhand kreeg in Europa en de Verenigde Staten. Kortom een van de vele varianten van het *nature-nurture* debat. Tegelijkertijd verschoof het doel van de straf van wraak en vergelding naar verbeteren en resocialiseren, met uitzondering van de veelplegers en onverbeterlijke misdadigers. Daarmee verzetten deze hervormers zich ook tegen het 'cellulaire' beginsel, waarbij gevangenen veroordeeld waren tot hun eigen cel in plaats van overdag door middel van groepsgerichte activiteiten werden hervormd.⁷

Sommigen gingen nog een stap verder en bekritiseerden fundamenteel het stelsel van gedwongen opsluiting. In Nederland waren het met name socialisten als Ferdinand Domela Nieuwenhuis (van de Sociaal Democratische Bond) en de bekende criminoloog W.A. Bongers die meenden dat veel wetsovertreders het slachtoffer waren van onrechtvaardige maatschappelijke structuren en geholpen moesten worden om weer op het rechte pad te komen. In de meeste andere Europese landen leidde deze ontwikkeling vanaf de jaren 1880

---

⁶ Roth 2006: 187-188.

⁷ O'Brien 1998.

tot het invoeren bij wet van het principe van voorwaardelijke straffen. In Nederland verzette men zich lang tegen deze nieuwlichterij en zou dit beginsel pas in 1915 ingang vinden.

Die conservatieve Nederlandse traditie zou na de Tweede Wereldoorlog omslaan. Dat hing samen met de verschrikkingen in de oorlog, waardoor de roep om minimumstandaarden voor de behandelingen van gevangenen tot internationale standaarden (Verenigde Naties) leidde en de rechten van gevangenen in internationale verdragen werden vastgelegd. Daarnaast ontpopte Nederland zich op het terrein van de strafrechtshervorming reeds vanaf de late jaren veertig tot een 'gidsland' avant la lettre. Terwijl de criminaliteit niet afnam en de recidive steeg kwam Nederland in de ban van de resocialisatie en werd in 1951 zelfs het cellulaire stelsel afgeschaft ten faveure van op het individu toegesneden behandelingen en open inrichtingen ('prison without walls') vond vooral in Nederland een enthousiast onthaal. Vanaf de jaren zestig zou deze gedachte de voedingsbodem vormen voor een radicale sociologische kritiek die het gevangenissysteem zelf als deviant interpreteerde en 'misdadigers' welhaast als vrijheidsstrijders, of in ieder geval als slachtoffers afschilderde. Een benadering die nauw aansloot bij wetenschappelijke interpretaties van sociale disciplinerings zoals gepropageerd door de eerder genoemde Michel Foucault.

Naast de tendens gevangenissen een meer open karakter te geven, zien we reeds vanaf de jaren dertig in West Europa, met uitzondering van Duitsland en Italië, een trend waarbij steeds meer delicten met geldboetes en voorwaardelijke gevangenisstraffen afgedaan en daalde tegelijkertijd de gemiddelde duur van de opgelegde straffen. Het gevolg was dat reeds lang voor de progressieve en permissieve jaren zestig en zeventig de opsluitingsgraad drastisch daalde, in 1975 met nog geen 19 per 100.000 inwoners tot een van de laagste ter wereld. Ook toen in de jaren tachtig de wind uit een repressiever hoek ging waaien bleef de opsluitingsgraad relatief laag, om pas in de 21^e eeuw duidelijk afstand te nemen van de meeste andere West Europese landen (tabel 1).

Tabel 1: Aantal gevangenen op 100.000 inwoners in een aantal Europese landen en de Verenigde Staten, 1950-2007

	1950	1965	1975	1980	1985	1992	1998	2001	2004	2008
Nederland	66	25	19	23	33	49	85	95	123	128
Zweden	50	c. 70	50	55	52	63	60	68	81	82
Duitsland	-	c. 100	80	91	95	71	96	98	98	95
Frankrijk	-	c. 70	50	66	78	84	86	75	92	85
VS	109	108	-	138	330	505	600	699	685	738

Bron: Huls et al., *Criminaliteit en rechtshandhaving*; World Prison Brief (www.npdata.be); Human Development Reports 2007/2008; O'Brien, 'The Prison on the Continent: Europe', 197; Kuhn, 'Incarceration Rates'

Die ontwikkeling hangt nauw samen met de roep om strengere straffen en de scepsis over reclassering vanaf de jaren tachtig, die in Nederland van de weeromstuit met meer enthousiasme werd omarmd door de politiek. Deze nieuwe slingerbeweging is vooral interessant omdat deze laat zien dat de geschiedenis van de gevangenis verre van lineair is (van publieke terechtstelling tot therapie) en daarnaast nauw gerelateerd is aan de algemene ontwikkelingen op het gebied van de sociale politiek, waar we eveneens een omslag zien van tamelijk progressief naar meer repressie en controle met de overgang naar het neoliberale model aan het begin van de jaren tachtig. Alleen lijken de omslagen in Nederland steeds heftiger en radicaler dan in de omringende landen. Deze gedeeltelijke terugkeer naar het repressieve vooroorlogse klimaat, laat ook zien dat we de interpretaties in termen van een 'beschavingsoffensief', zoals door Elias, die een toenemende afhankelijkheid van mensen binnen westerse samenlevingen veronderstellen, met als gevolg meer begrip voor misdadigers, als medemensen, met een korrel zout moeten nemen.

Ook om andere redenen kan de sociale politiek met betrekking tot het strafrecht niet alleen in roze kleuren worden geschilderd. In dezelfde jaren dat Nederlandse gevangenis en al leger werden, kende de vervolging van homoseksuelen door politie en justitie een hoogtepunt. In een groot aantal Nederlandse gemeenten bouwde de politie registratiesystemen op van homoseksuelen, met name mannen, door systematisch te posten bij homo/ontmoetingsplaatsen en waren vervolgingen en intimidatie aan de orde van de dag. Bovendien werden tussen 1938 en 1968 zo'n 400 voor zedendelicten veroordeelde

homoseksuele mannen (exhibitionisme, incest, seks met minderjarigen) in psychiatrische klinieken gedwongen gecastreerd, waarvan 85% na de oorlog. Een praktijk die ook na het bekend worden van de Nazi gruwelen blijkbaar nog steeds als gerechtvaardigd werd beschouwd.⁸

Het beeld van misdadigers is sterk sociaal gekleurd. De kans om in de gevangenis te komen is en was aanzienlijk groter voor groepen aan de onderkant van de samenleving, voor wie misdaad een van de manieren is om zich door het leven te slaan en leidt in sommige gevallen tot criminele subculturen. Zo was in de Verenigde Staten in het begin van de 21^e eeuw de kans om te worden gearresteerd voor jonge zwarte mannen zes keer zo groot als voor hun blanke tegenvoeters en bestond 12% van alle gevangenen uit zwarte mannen tussen 25 en 30 jaar.⁹ Deels wordt dit verklaard door hun minder rooskleuriger maatschappelijke positie, maar ook een onevenredige aandacht bij de midden en hogere klassen voor zichtbare vormen van misdaad, en daarmee het gevaar van klassenjustitie, spelen een rol. Dit wordt goed geïllustreerd door het feit dat de zogenaamde ‘witte-boordencriminaliteit’ veel minder morele paniek veroorzaakt, hoewel de maatschappelijke gevolgen aanzienlijk kunnen zijn. Overigens blijkt uit recent Nederlands onderzoek dat ook de slachtoffers van vermogens- en geweldsmisdrijven vooral uit de lagere sociale lagen komen.¹⁰

Literatuur

Bauman, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press, 1989.

Courville, Serge. *Immigration, colonisation, et propagande: du rêve américain au rêve colonial*. Sainte-Foy, Québec: Éditions MultiMondes, 2002.

Franke, Herman. *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland*. Amsterdam: Balans, 1996.

Huls, F.W.M., M.M. Schreuders, M.H. Ter Horst-van Breukelen, and F.P. Van Tulder. *Criminaliteit en rechts-handhaving 2000*. Den Haag: WODC, 2001.

---

⁸ Van der Meer

⁹ Wacquant 2004.

¹⁰ Wittebrood 2006.

- Meer, Theo van der "Eugenic and sexual folklores and the castration of sex offenders in the Netherlands (1938–1968)." *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 39 (2008): 195–204.
- O'Brien, Patricia. "The prison on the continent. Europe, 1865-1965." In *The Oxford History of the Prison. The practice of punishment in Western society*, edited by Norval Morris and David J. Rothman, 178-201. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Richards, Eric. "Migration to colonial Australia: paradigms and disjunctions." In *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives*, edited by Jan Lucassen and Leo Lucassen 151-176. Bern: Peter Lang, 1997.
- Roth, Mitchel P. *Prison and prison systems. A global encyclopedia*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2006.
- Spiereburg, Pieter. "The body and the state: early modern Europe." In *The Oxford History of the Prison. The practice of punishment in Western society*, edited by Norval Morris and David J. Rothman, 44-70. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Wacquant, Loïc. *Punir les pauvres. Le nouveau gouvernement de l'insécurité sociale*. Paris, 2004.
- Wittebrood, Karin. *Slachtoffers van criminaliteit: feiten en achtergronden*. Den Haag: SCP, 2006.